

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇԱՐԺԸՆԹԱՑԸ
XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ, XX Դ. ՍԿՁԲԻՆ
Բոյաջյան Ա. Գ., Մահտեսյան Հ. Շ.**

Սույն հոդվածում ներկայացվել է Հարավային Կովկասի վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունները և էթնոկրոնական կազմի շարժընթացը XIX դ. երկրորդ կեսին, XX դ. սկզբին: Ուսումնասիրելիս մասնավորապես ուշադրություն ենք դարձրել հայաբնակ նահանգների, գավառների և բնակավայրերի ազգային կազմին ու վարչատարածքային կառուցվածքին:

Բանալի բառեր. վարչատարածքային բարեփոխում, էթնիկական կազմ, նահանգ, գավառ, բնակավայր, մահալ, փաշայություն, օկրուգ, մարզ, թագավորություն:

Նախաբան: Հարավային Կովկասը բոլոր ժամանակներում իրենից ներկայացնում է ազգագրական թանգարան: Դրանով պայմանավորված ներկայացվող ժամանակահատվածի սույն տարածաշրջանի վարչատարածքային կառուցվածքի փոփոխության շարժառիթների և էթնիկական կազմի ուսումնասիրությունն ունի արդիական նշանակություն: Ուսումնասիրության նպատակն է ցույց տալ XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի վարչատարածքային բաժանման պատճառով տարածաշրջանի տերիտորիալ և էթնիկական հակամարտությունների առաջացման շարժառիթները, բախումները և հետևանքները: Դրա վառ ապացույցն են 1905թ., 1918-1920թթ. հայ-թուրքալեզու ժողովուրդների (ներկայիս ադրբեջանցիներ) և 1980-ական թվականների վերջից սկիզբ առած և մինչ այսօր շարունակվող հայ-ադրբեջանական, վրաց-աբխազական, վրաց-օսական պատերազմները, թալիշ-ադրբեջանական, լեզգի-ադրբեջանական հակամարտությունները:

Սույն հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ նորովի են մեկնաբանվում Հարավային Կովկասի XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունները, որոնք նպաստել են էթնոսների տեղաշարժերին և էթնոկրոնական հակամարտությունների խորացմանը: Հիշատակենք, որ 1980-ական թվականների վերջերին վերսկսված էթնիկական հակամարտությունների շարժառիթը և դրդապատճառը հիմնականում հանդիսացել է ոչ արդարացի վարչատարածքային բաժանումը: Ցարական և խորհրդային կառավարման տարիներին վարչատարածքային սահմաններն այնպես են անցկացվել, որ այն էթնիկ բախումների պատճառ դառնա: Կենտրոնական իշխանություններն առաջնորդվել են հայտնի «Բաժանիր և տիրիր» սկզբունքով: Հատկապես դա ցցուն երևում է հայաբնակ շրջանների սահմանների անցկացման ժամանակ, որտեղ տվյալ վարչատարածքային միավորումում հայերն ու թուրքալեզու ժողովուրդները, հայերը և վրացիները բացարձակ մեծամասնություն չկազմեն: Այսպես, XX դ. սկզբին վարչատարածքային բաժանումով Հարավային Կովկասի 38 հայաբնակ գավառները միայն չորսում էին հայերը մեծամասնություն կազմում: Իսկ 1917թ. վարչատարածքային նոր բաժանման նախագծով հայերը մեծամասնություն էին կազմելու 11 գավառում: Ցավոք, բոլշևիկյան հեղափոխությունը հնարավորություն չտվեց իրականացնելու տարածաշրջանի վարչատարածքային բաժանման նախագիծը: Վարչատարածքային բաժանման այդ նախագծի իրականացման դեպքում Հարավային Կովկասում 1980-ական թվականների վերջերին վերսկսված էթնիկական բախումները, հնարավոր է, այսպիսի սուր բնույթ չկրեին: Ի վերջո սույն թեմայով առկա են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ¹:

---

¹Վ. Մելիքյան, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականությունը երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների և զենատվոնների հարցում, <https://arar.sci.am/dlibra/publication>: Շ. Մահտեսյան, Վարչատարածքային բաժանման խնդիրներն Անդրկովկասի ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության սահմանադրության մշակման աշխատանքների համատեքստում (1918թ. փետրվար-մայիս), ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ, «Կանթեղ», գիտական հոդվածներ, 4(77), Եր., 2018թ., էջ 150-158: Գ.Պետրոսյան, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում, Հայոց անկախ պետության կերտումը(1917թ. փետրվար-1918թ. հունիս), ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 2018թ.: Ք. Գաչեչիլաձե, Конфликтогенность распада и реставрации империи: политико- географический подход (на примере бывшего российского Закавказья 1917—1923 гг.), <https://cyberleninka.ru/article> Д.Н.Прасолов, Земский вопрос в общественно-государственном взаимодействии на кавказе в конце XIX – начале XX в, Кавказология / Caucasology № 4/2020 , Нальчик, 2020г., стр. 69-94, С. Румянцев, Национализм и конструирование карт “Исторических территорий”: обучение национальным историям в странах Южного Кавказа, <https://muse.jhu.edu/article/561612/pdf> և այլք:

Մինչ Ռուսական կայսրությանը միանալը Հարավային Կովկասի վարչատարածքային միավորների մեծ մասը եղել է Պարսկաստանի վերահսկողության տակ: Վրաստանի թագավորությունը, Երևանի և Ղարաբաղի խանությունները գրեթե կիսանկախ կարգավիճակ ունեին, իսկ Նախիջևանի խանությունը ենթարկվել է Թավրիզում նստած Պարսկաստանի գահաժառանգին [1, էջ 6]: XIX դ. սկզբին տարածաշրջանը բաժանված է եղել հետևյալ վարչատարածքային միավորների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորություն, Իմերեթիայի թագավորություն, Գուրիայի, Մեգրելիայի, Աբխազիայի, Աջարիայի իշխանություններ, Ախալցխայի փաշայություն, Երևանի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Գյանջայի, Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի և Թալիշի խանություններ: Արևմտյան Վրաստանի իշխանությունները և Ախալցխայի փաշայությունը գտնվում էին Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ, սակայն ներքին կառավարման հարցերում ունեին որոշ ինքնուրույնություն: Խանությունները, որի վարչական բաժանման հիմքում ընկած էր ջրաբաշխման սկզբունքը, բաղկացած էին միալներից: Յուրաքանչյուր միալ կազմվում էր այն բնակավայրերից, որոնց հողերը ոռոգվում էին միևնույն գետի ջրերով: Միալների կառավարիչներն էին նախնիները, որոնց նշանակում էր սարդարը կամ խանը: Հայաբնակ որոշ շրջաններում կառավարիչ նշանակվում էին մելիքները, որոնք օժտված էին նախնիների համար սահմանված իրավունքներով [6, էջ 15]: Ռուսական կայսրությունը XIX-XX դդ. Հարավային Կովկասում² իր տիրապետությունը հաստատելուց հետո մինչև 20-րդ դարի սկիզբը իրականացրել է 10 վարչատերիտորիալ բաժանում: ՀՀ ներկայիս տարածքում կազմավորվում է Հայկական մարզը: Ըստ ռուսական իշխանությունների հրապարակած 1846թ. դեկտեմբերի 14-ի օրենքի՝ Ախալցխայի գավառից առանձնացվում է Ախալքալակի շրջանը և միացվում Ալեքսանդրապոլի գավառին [12, էջ 165]: Հաջորդ վարչատարածքային խոշոր փոփոխություններն իրականացվում են 1840, 1846 և 1849թթ.:

Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր II-ի՝ 1867թ. դեկտեմբերի 9-ի «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխման մասին» հրամանագրով իրականացվում է վարչատարածքային նոր բաժանում [16, էջ 22]: Այդ բաժանման արդյունքում Հարավային Կովկասում կազմավորվում են 6 նահանգներ (Թիֆլիսի, Քութայիսի,

² Անդրկովկասին անվանում են նաև Այսրկովկաս կամ Հարավային Կովկաս: Սույն հոդվածում նպատակահարմար ենք համարում օգտագործել Հարավային Կովկաս եզրույթը:

Սևծովյան, Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Երևանի), Դադաստանի մարզը, Սուխումի և Ջակատալայի օկրուգները: Նահանգներն իրենց հերթին բաժանվեցին գավառների, գավառները՝ ոստիկանական տեղամասերի, իսկ տեղամասերը՝ գյուղական և քաղաքային համայնքների: Վերջապես, 1878թ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով կայսերական Ռուսաստանը գրավեց նաև Կարսի ու Բաթումի մարզերը, որով ավարտվեց ամբողջ Հարավային Կովկասի միացումը Ռուսաստանին: Գավառների սահմանագծման հիմքում դրվեց տարածքային և ժողովրդագրական սկզբունքը, այսինքն՝ նրանցից ոչ մեկն իր տարածությամբ չպետք է գերազանցեր 6500 քառ. Վերստը (6890 քառ.կմ), իսկ բնակչության թիվը՝ 80 հազ. մարդը [6, էջ 15]: Վերլուծելով 1886-1915թթ. Հարավային Կովկասի նահանգների և գավառների բնակչության թվի շարժընթացի ցուցանիշները՝ պարզվում է, որ 1886-1897թթ. Հարավային Կովկասի գրեթե բոլոր գավառների բնակչության միջինացված թիվը պահպանվել է, իսկ 1915թ.-ից՝ չի պահպանվել: Հիշատակենք, որ նահանգների և գավառների սահմանագծման ժամանակ հիմնականում անտեսվել են պատմաէթնիկական գործոնը, տեղագրական, սոցիալ-մշակութային և տնտեսական սկզբունքները: Ցարական Ռուսաստանում, այդ թվում Հարավային Կովկասում 1905-1907թթ. սկիզբ առած բնակչության սոցիալական ընդվզումները և ազգամիջյան բախումները նպաստեցին ազգային վարչատարածքային բաժանման հարցը բարձրացնել 1909 և 1916թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում, որտեղ հայազգի ներկայացուցիչները սահմանների փոփոխման հարցը հիմնավորում էին տնտեսական և էթնիկական բնույթի փաստարկներով, սակայն հայկական կողմը միշտ հայտնվել է փոքրամասնության վիճակում, որովհետև տարածաշրջանում մեծամասնություն կազմող վրացիներն ու թուրքալեզու մահմեդականները դեմ էին, և հին վարչատարածքային բաժանումը լիովին բավարարել է այդ մեծամասնությանը [11, էջ 60]:

1867թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքով վերացվեցին տեղամասերը, հետևաբար և պրիստավի պաշտոնը, իսկ նրանց փոխարեն նշանակվեցին գավառապետի մեկ կամ երկու օգնականներ, որոնք կատարում էին ոստիկանի պարտականություններ [6, էջ 17]: Գյուղական տանուտերերը(ստարշինա) ընտրվում էին երկու-երեք տարին մեկ՝ գյուղի ընդհանուր ժողովում: Տանուտեր կարող էր ընտրվել նա, ով ստանում էր ձայների մեծամասնությունը և ուներ 25-ից ոչ պակաս տարիք: Քաղաքները կառավարում էին տեղական ոստիկանական վարչությունները՝

նստիկանների, թաղամասային պետերի, նրանց օգնականների, գրագրերի միջոցով: 1867թ. վարչատարածքային բաժանումով Բաքվի նահանգի կազմից դուրս մնացին Նուխի(Շաքի) և Արեշի գավառները: Դրանք միացվեցին նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին, որով էապես ավելացավ շիա մահմեդականների կամ, ինչպես Կովկասյան օրացույցում է ներկայացված, «Ադրբեջանի թաթարների» թիվը: Կարծում ենք, այդ միացումը միտումնավոր է արվել, որպեսզի հայերը Ելիզավետպոլի նահանգում մեծամասնություն չկազմեն: Հիշատակենք, որ Շիրվանում բնակվող հայերը, որոնք մեծամասնություն չեն կազմել, տեղաբնիկներ էին: Այդ է փաստում ցարական կառավարության պաշտոնյա, կովկասագետ Յու. Գագամեյստերի տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնականությունը կարող են սպացուցել միայն հայերը և ուղիները»: Կուր գետից մինչև Կասպից ծով բնակվում էին մեծ թվով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիվը հասնում էր ավելի քան 200-ի [5, էջ 57]:

Հարավային կովկասում 1886-1915թթ. ընկած ժամանակահատվածում բոլոր նահանգներում և մարզերում գրանցվել է բնակչության թվի աճ: Աղյուսակ 1-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունից պարզվում է, որ բնակչության հարաբերական թվի աճի բարձր ցուցանիշներ գրանցվել են Բաքվի (72.6%), Ելիզավետպոլի (70,6%) և Թիֆլիսի (67,8%) նահանգներում, ամենացածր՝ Դաղստանի մարզում (19,5%), իսկ Երևանի նահանգում այն կազմել է 59.0%, Կարսի մարզում՝ 46.8%, Քութայիսի նահանգում՝ 45.9%: Թե ինչ գործոններով է պայմանավորված Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների ազգաբնակչության թվի շեշտակի աճը, կանդրադառնանք հետագա ուսումնասիրություններում: Հիշատակենք, որ մինչև 1867թ. Բաքվի նահանգի սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը» [3, էջ 308]:

Աղյուսակ 1:

Հարավային Կովկասի վարչատարածքային տարածումիական միավորներն ու բնակչության թվի շարժընթացը

Նահանգ, մարզ, օկրուգ	Տարածքը քառ. կմ	Գավառների և օկրուգների թիվը	Ոստիկանական տեղամասերի թիվը	Գյուղական համայնքների թիվը	Գյուղական բնակավայրերի թիվը	Քաղաքային բնակավայրերի թիվը	Գավառների և օկրուգների բնակչության թիվը հազ. մարդ			
							1886թ.	1897թ.	1914թ.	1915թ.
Թիֆլիսի նահ. ³	41860.6	10	29	755	2220	8	882532	1051031	1494713	1481211
Քուրթայիսի նահ.	34292.3	10	34	383	1612	6	918596	1058241	1410979	1340665
Ելիզավետպոլի նահ.	41497.2	8	27	431	1521	3	728943	878415	1191390	1243507
Բաքվի նահանգ	32916.4	6	19	434	1180	4	712703	826716	1181907	1230476
Երևանի նահանգ	24852.2	7	25	149	1267	5	670405	829496	1044097	1065914
Դաղստանի մարզ	27917.6	9	-	508	1180	3	592780	571154	702237	708419
Կարսի մարզ	17426.4	4	14	803	803	1	174044	290654	391213	255467
Սևծովյան նահանգ	6280.5	3	3	58	58	1	18125	57477	194463	212735
Ընդամենը	227043.2	57	151	3521	9841	31	4698128	5563184	7610999	7538394

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են. КК (Кавказский Календарь) на 1900г., Тиф. 1899г., отд. III, стр. 21-40: Բ. Իշխանյան Վիճակագրական ուսումնասիրություն Անդրկովկասյան ժողովուրդների: Առաջին մաս: Ժողովուրդների տերիտորիական բաժանումները և նրանց աճումը Անդրկովկասում: Հրատ. «Ուրարդիա», Բագու 1919թ. նյութերը:

1906-1917թթ. Ռուսական կայսրությունում քննարկվել է Հարավային Կովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման հարցը: Ցավոք, այդ հարցն անընդհատ հետաձգվել է: Սակայն Անդրկովկասյան (Հարավային Կովկասի) առանձին կոմիտեին կից 1917թ. ամռանը կազմավորվում է վարչատարածքային բաժանման հանձնաժողով, որը պետք է քննարկեր ժամանակավոր կառավարության Ներքին գործերի նախարարության կողմից ուղարկված Անդրկովկասի (Հարավային

³ Ուսումնասիրության նպատակահարմարությունից ելնելով՝ Թիֆլիսի նահանգի մեջ ներառել ենք Չակատալայի օկրուգը, իսկ Քուրթայիսի նահանգի մեջ՝ Սուխումի օկրուգը և Բաթումի մարզը:

Կովկասի) վարչատարածքային բաժանման նախագիծը: Հանձնաժողովի անդամների մեծ մասը կողմ էր, որ գավառային տեղամասերը կամ գավառակների սահմաններն անցկացնելիս հաշվի առնվեն բնակչության էթնիկական և կրոնական գործոնները: Հատկանշական է, որ նոր վարչական այդ բաժանման արդյունքում վրացիները մեծամասնություն էին կազմելու Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում, Կովկասի թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիներ)՝ Բաքվի և Ելիզավետպոլի, իսկ հայերը՝ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և Գանձակի նահանգներում: Վերջին երեք նահանգներում հայերի թիվը 1916թ. կազմելու էր շուրջ 1,3 մլն. Մարդ [9]: Ցավոք, այդ վարչատարածքային բաժանումը չիրականացվեց՝ պայմանավորված տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական անկայունությամբ և Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղափոխությամբ: Հիշատակենք, որ այդ նախագծին դեմ էին հանձնաժողովի վրացի և ադրբեջանցի անդամները: Սոցիալ-ֆեդերալիստների «Հայրաթ» թաթարական կուսակցությունը իր ծրագրում առաջադրում էր Ադրբեջանի տարածքային ինքնավարության խնդիրը, որը ներառելու էր ամբողջ Բաքվի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգի 2/3-ը, Երևանի նահանգի կեսը և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը, որը սահմանակից է Ելիզավետպոլի նահանգին, այն է՝ Ջաքատալայի շրջանի մի մասը [7, էջ 25]:

Ի վերջո հայկական կողմից կազմվեց հայաբնակ վարչատարածքային բաժանման երկու նախագիծ: Առաջին նախագծի հեղինակը Գևորգ Խատիայանն էր: Ըստ այդ նախագծի՝ տարածաշրջանը բաժանվելու էր նահանգների և գավառների, իսկ երկրորդով նախատեսվում էր մեկ նահանգ՝ 15 գավառներով [9]: Վարչատարածքային բաժանման նախագծի հեղինակներից էր գյուղատնտես Ստեփան Իվանի Կամսարականը: Նա նախագծերը ներկայացրեց համահայկական խորհրդակցության ժողովին 1917թ. հոկտեմբեր 6-ին, որտեղ հավանության արժանացավ հայկական երեք նահանգների բաժանման սկզբունքը [10, էջ 350-351]: Նախագծում առաջարկվում էր վարչատարածքային բաժանման երկու տարբերակ: Առաջին տարբերակով հայկական նահանգները բաժանվելու էին 16 գավառների, երկրորդ տարբերակով՝ 15: Երկու տարբերակով էլ հայկական նահանգներում հայերը մեծամասնություն էին կազմելու: Առաջին տարբերակով հայկական նահանգների 16 գավառների բնակչության ընդհանուր թիվը կազմելու էր 2.081.120 մարդ, այդ թվում հայերը կազմելու էին ամբողջ բնակչության թվի 58.6%-ը, մահմեդականները՝ 31.3%-ը, այլ ազգություն-

ները՝ 10,1%-ը [10, էջ 360], իսկ տարածքը մեր մոտավոր հաշվարկով կազմելու էր շուրջ 56,7 հազ կմ²: Երկրորդ տարբերակով՝ 15 գավառների՝ 2.036.842 բնակչությամբ, այդ թվում՝ հայերը՝ 59,1%, մահմեդականները՝ 32,7% և այլ ազգություններ՝ 8,2% [10, էջ 354], իսկ տարածքը՝ 53,1 հազ. կմ²:

Նախագծի առաջին տարբերակում հայերը ճնշող մեծամասնություն (70.0 և ավելի տոկոս) էին կազմելու Շուշիի, Ապարան-Դարաչիչակ-Կրբուլաղի, Ալեքսանդրապոլի և Քարվանսարայի գավառներում: Մեծամասնություն (50.0-69.9 %) էին կազմելու Ջրաբերդ-Գյուլիստան-Գանձակի, Չանգեզուրի, Նոր Բայազետի, Արարատի, Լոռիի և Ախալքալակի գավառներում, իսկ 10-ից մինչև 49.9 % էին կազմելու Շարուրի, Արշարունու, Կարսի, Կաղզվանի, Նախիջևանի և Դարալագյազի գավառներում: Երկրորդ տարբերակով՝ հայերը ճնշող մեծամասնություն էին կազմելու Շուշիի, Ալեքսանդրապոլի, Քարվանսարայի և Ախալքալակի գավառներում, մեծամասնություն՝ Ջրաբերդ-Գյուլիստանի-Գանձակի, Չանգեզուրի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Երևանի և Լոռիի գավառներում և 10-49.9%՝ Շարուր Դարալագյազի, Սուրմալուի, Կարսի, Կաղզվանի և Նախիջևանի գավառներում [10, էջ 360]:

Առաջին նախագծով ստեղծվելու էր Ալեքսանդրապոլի նահանգը, որի կազմի մեջ մտնելու էին Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի գավառը, Թիֆլիսի նահանգի երկու գավառները, Էջմիածնի գավառի տեղամասերից մեկը: Ի դեպ, այս գաղափարն ամենևին էլ նորություն չէր, այլ ամրագրվել էր դեռևս 1840թ. Հարավային Կովկասում վարչատարածքային բարեփոխումների մասին օրենքում [8, էջ 271]: Ցավոք, բոլշևիկյան հեղափոխությունը հնարավորություն չտվեց այս նախագիծն իրականացնելու: 1918թ. մայիս ամսվա վերջին Հարավային Կովկասում կազմավորվեցին երեք անկախ պետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան: Այդ հանրապետությունների միջև տարածքային լուրջ հիմնախնդիրներ էին առկա, որոնք ուղեկցվում էին պատերազմական գործողություններով: Ադրբեջանը, 1919թ. ստանալով Թուրքիայի և Անգլիայի աջակցությունը, խնդիր դրեց իր երկրին միացնել Շուշիի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի գավառները: Այդ հավակնություններն Ադրբեջանն առաջադրեց Ազգերի լիգային, որն այդ կազմակերպությունում հավանության չարժանացավ: Մերժում ստանալով՝ ադրբեջանցիները ավելի հաճախակի դարձրին բախումները հայերի հետ: Հիշատակենք, որ 1918-1920թթ. Նախիջևանի, Չանգեզուրի և

Շուշիի գավառները փաստացի Հայաստանի Հանրապետության վերահսկողության տակ են գտնվել:

Թուրքական զորքերի՝ Հարավային Կովկասից հեռանալուց հետո հայկական քաղաքական ազդեցության ներքո գտնվող Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը 1919թ. ժամանակավորապես անցնում են բրիտանական էքսպեդիցիոն կորպուսի վերահսկողությանը [14, էջ 178]: Ադրբեջանի կառավարությունը ձգտում էր պատմական փաստ ներկայացնել, որ Ղարաբաղը իրենց է պատկանել, իսկ հայկական կողմը մինչև վերջ տրամադրված էր նրա անկախությանը: 1918 թ. հուլիսի 22-26-ը Շուշիում անցկացված Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարով Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարվել է անկախ վարչաքաղաքական միավոր: Ադրբեջանը ստեղծված պայմաններում 1919թ. օգոստոսի 22-ին ստիպված համաձայնագիր է ստորագրում Լեռնային Ղարաբաղի (ԼՂ) Հայոց Ազգային խորհրդի հետ, որով ադրբեջանական ուժերը չէին մտնելու ԼՂ-ի տարածք, իսկ երկրի լեզվի մասին ուժերը չէին ճանաչելու Հայոց Ազգային խորհուրդը: Ադրբեջանական կողմի համաձայնագրի կետերի պարբերաբար խախտումների հետևանքով 1920թ. ապրիլի 25-ին կայացած Ղարաբաղի հայության համագումարով Հայոց Ազգային խորհուրդը հռչակում է ԼՂ միացումը ՀՀ-ը՝ որպես նրա անբաժան մաս [2, էջ 303]:

Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը, 1918թ. գերմանական կառավարության քաղաքական օժանդակություն ստանալով, վերահսկողություն էր հաստատել ողջ Արևազիայի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր լեռնականների հանրապետության կազմում [17, էջ 271]: 1920-1921թթ. վրացական «ազգային գվարդիայի» զորամիավորումները «բոլշևիզացման» դեմ պայքարի կարգախոսով լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ ծավալեցին օսերով բնակեցված տարածքներում [18, էջ 194-197]:

Եզրահանգումներ: Մեր ուսումնասիրությունները բերել են հետևյալ եզրահանգումների.

- Ռուսական կայսրությունը XIX-XX դդ. Հարավային Կովկասում իր տիրապետությունը հաստատելուց հետո մինչև 20-րդ դարի սկիզբը իրականացրել է 10 վարչատերիտորիալ բաժանում: Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր II-ի 1867թ. դեկտեմբերի 9-ի «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխման մասին» հրամանագրով իրականացնում է վարչատարածքային նոր բաժանում: Տարածաշրջանը բաժանվեց 6 նահանգների (Թիֆլիսի,

Քութայիսի, Սնծովյան, Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Երևանի), Դադաստանի մարզի, Սուխումի և Չակատալայի օկրուգների: Նահանգները բաժանվեցին գավառների, գավառները՝ ոստիկանական տեղամասերի, գյուղական և քաղաքային համայնքների: Վերջապես, 1878թ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով կայսերական Ռուսաստանը գրավեց նաև Կարսի ու Բաթումի մարզերը, որով ավարտվեց ամբողջ Հարավային Կովկասի միացումը Ռուսաստանին: Գավառների սահմագծման հիմքում դրվեց տարածքային և ժողովրդագրական սկզբունքը: 1886 և 1897թթ. այդ ցուցանիշը Հարավային Կովկասի գավառներում (բնակչության միջինացված թիվը) պահպանվել է, իսկ 1915թ.-ից՝ չի պահպանվել:

- Հարավային Կովկասի ազգային վարչատարածքային բաժանման հարցը բարձրացվել է 1909 և 1916թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում, որտեղ հայազգի ներկայացուցիչները սահմանների փոփոխման հարցը հիմնավորում էին էթնիկական և տնտեսական բնույթի փաստարկներով, սակայն հայկական կողմը մշտապես հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ վրացիներն ու մահմեդականները գրեթե ամենուրեք գերիշխում էին, և հին վարչատարածքային բաժանումը լիովին բավարարել է այդ մեծամասնությանը:
- Անդրկովկասյան առանձին կոմիտեին կից 1917թ. ամռանը կազմավորվում է վարչատարածքային բաժանման հանձնաժողով, որը պետք է քննարկեր ժամանակավոր կառավարության Ներքին գործերի նախարարության կողմից ուղարկված Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման նախագիծը: Հանձնաժողովում համաձայնության չգալով՝ որոշում են նախագիծը փոփոխության ենթարկել: Հանձնաժողովի անդամների մեծ մասը կողմ էր, որ գավառային տեղամասերը կամ գավառակների սահմաններն անցկացնելիս հաշվի առնեն բնակչության էթնիկական և կրոնական հատկանիշները: Հայաբնակ նահանգների թիվը լինելու էր երեքը՝ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և Գանձակի: Վրացաբնակ նահանգների թիվը երկուսն էին՝ Թիֆլիսի և Քութայիսի, իսկ ադրբեջանաբնակը՝ Բաքու և Ելիզավետպոլի նահանգներ: Հատկանշական է, որ նոր վարչական այդ բաժանման արդյունքում վրացիները մեծամասնություն էին կազմելու Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում, մահմեդականները՝ Բաքվի և Ելիզավետպոլի, իսկ

հայերը՝ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և Գանձակի նահանգներում: Վերջին երեք նահանգներում հայերի թիվը 1916թ. կազմելու էր շուրջ 1,3 մլն. մարդ: Ցավոք, այդ բաժանումը չիրականացվեց պայմանավորված աշխարհաքաղաքական անկայունությամբ և Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղափոխությամբ: XX դ. սկզբի վարչատարածքային բաժանումով Հարավային Կովկասի 38 հայաբնակ գավառները միայն չորսում էին հայերը մեծամասնություն կազմում: Իսկ 1917թ. վարչատարածքային նոր բաժանման նախագծով հայերը մեծամասնություն էին կազմելու 11 գավառում:

- Ադրբեջանը, 1919թ. ստանալով Թուրքիայի և Անգլիայի աջակցությունը, խնդիր դրեց իր երկրին միացնել Շուշիի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառները: Այդ հավակնություններն Ադրբեջանն առաջադրեց Ազգերի լիգային, որը հավանության չարժանացավ: Մերժում ստանալով՝ ադրբեջանցիները էլ ավելի հաճախակի դարձրին բախումները հայերի հետ: 1918-1920թթ. Նախիջևանի, Զանգեզուրի և Շուշիի գավառները փաստացի Հայաստանի Հանրապետության վերահսկողության տակ են գտնվել:
- Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը, գերմանական կառավարության քաղաքական օժանդակություն ստանալով, 1918թ. վերահսկողություն հաստատեցին ողջ Աբխազիայի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Լեռնականների հանրապետության կազմում: Վրացական մենշևիկյան կառավարությունը բռնությամբ էր փորձում լուծել նաև հարավային օսերի հարցը: 1920-1921 թթ. վրացական «ազգային գվարդիայի» զորամիավորումները, «բոլշևիզացման» դեմ պայքարի կարգախոսով, լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ ծավալեցին օսերով բնակեցված տարածքներում:

**ИЗМЕНЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛЕНИЯ И
ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КAVКАЗА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX В. - НАЧАЛО XX В.)**

Бояджян А. Г., Майтесян Г. Ш.

Основная цель данной статьи - рассмотрение реформы в территориально-административном делении региона во второй половине

XIX-նախա ԽԽ., իրաճիքի ք իճնաճիքն աճնոկոնֆաճիոնալնո աճնա ճաճաճա, աճնաճնա ք ճաճնաճնաճնա ճաճաճա.

Կլաճաճա ճաճա: աճնաճնաճնա-տաճնաճնա ճաճա, աճնաճնա ճաճա, ճաճա, ճաճա, ճաճա, ճաճա, ճաճա, ճաճա, ճաճա.

CHANGES IN THE ADMINISTRATIVE SEPARATION AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE SOUTH CAUCASUS (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Boyadjyan A. G., Mahtesyan G. Sh.

The main purpose of this article is to substantiate the truthfulness of this provision, based on the changes made by the main powers in the administrative-territorial division. Especially, this can be seen clearly in a drawing of Armenian-populated provinces borders, where this administrative-territorial association of Armenians and Turkish people, Armenians and Georgians were made in a way which will not make up an absolute majority.

Keywords: administrative-territorial reform, ethnic composition, province, settlement, mahal, pasha, district, region, kingdom.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավալաճնաճնա Ն. ճաճաճնա ճաճա Աճնաճնա ճաճաճնաճնա, (1801-1917թթ.): Եճ.: «ճաճաճնաճնա» ճաճա.: 1959: 443 էճ:
2. Բալաճնաճնա Վ. Աճնաճնա ճաճաճնաճնա: Եճ., «Աճնաճնա» ճաճա.: 2002: 407 էճ:
3. Դիլաճնաճնա Վ. Աճնաճնա ճաճաճնաճնա XIX ճաճա աճնաճնա էճնաճնաճնա ճաճա ճաճա ճաճաճնաճնա ճաճաճնաճնա: Եճ.: ճաճաճնաճնա ՆՆճ ճաճա ճաճա.: 1989: 308 էճ:
4. Կաճնաճնաճնա Ն. Աճնաճնաճնա: Եճ.: «ճաճաճնաճնա ճաճաճնաճնաճնաճնա» ճաճա.: 2008: 368 էճ:
5. Կաճնաճնաճնա Ն. ճաճաճնաճնա ճաճաճնաճնա ճաճաճնաճնաճնա// Լճճ: 1989: N 2: էճ 218-267:
6. ճաճ ճաճնաճնաճնա ճաճաճնաճնա: Եճ.: ճաճաճնաճնա ՆՆճ ճաճա ճաճա.: ճ.Ն: 1981: 1045 էճ:
7. ճաճնաճնաճնա ճ. Աճնաճնաճնա(Եճնաճնաճնա ճաճաճնաճնա միճնաճնա մաճնա ճաճաճնա), Եճ.: «Գճնաճնաճնա» ճաճա.: 2002: 149 էճ:

8. Հայրապետյան Ա. Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.–XXդ. սկիզբ), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Եր., ՀՀ «Գիտություն» հրատարակչություն: 2011: 271 էջ:
9. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 375, ցուցակ 1, գործ 76:
10. Մահտեսյան Հ. Ստեփան Կամսարականի կազմած՝ Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման ծրագիրը (1917թ.)// Լրաբեր հասարակական գիտությունների: 2019: Հ.1: էջ 350-360:
11. Մելիքյան Վ. Հ. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականությունը երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների և զեմստվոների հարցում:// Լրաբեր հասարակական գիտությունների: 2009: № 3: էջ 60-73:
12. Պարսամյան Վ. Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում: Եր.: «Գիտություն» հրատ.: 1940: 165 էջ:
13. Ռուբեն Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը// «Դրօշակ»: 1926: Յունուար, N2, էջ 46-50:
14. Гарибджанян Г. Б. Страницы истории армянского народа. Ереван: Гитупон. 1998. 178 с.
15. Гагемейстер Ю. Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение. Сборник газеты Кавказ, издаваемой О. Н. Константиновым. Тифлис. 1847. С. 358.
16. Нагорный Карабах в 1918-1923 г.г. Сборник материалов и документов, ответств. ред. док. ист. наук, проф. В. А. Микаелян, сост. В. А. Акопян, О. С. Баликян, А. С. Вирабян, В. А. Микаелян, В. С. Эвоян. Ереван. 1922. стр. XII
17. Деникин А. Очерки русской смуты. Минск: «Хорвест». 2002. 280 с.
18. Цховребов В. Д., Санакоев М. П. Южная Осетия в период трех революций (1900-1921г.). Тбилиси. Изд.Ецниерба. 1981. 197 с.

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Բոյաջյան Ա. Գ. – պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Շիրակի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ a.boyajyan@mail.ru

Մահտեսյան Հ. Շ.

Շիրակի երկրագիտական թանգարան

Տրվել է խմբագրություն՝ 03.09.2021

Գրախոսվել է՝ 03.02.2022